

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ В УКРАЇНІ ТА ЗА ЇЇ МЕЖАМИ

В історії нашого народу було багато складних і трагічних періодів. Тому й не дивно, що українство розкидане по всьому світі. Сьогодні, напевне, немає такої країни, де б не мешкали українські родини чи нащадки українців. Збираючись у далекі світи, сім'ї, групи соратників чи однодумців, брали з собою на згадку про батьківщину найцінніше, що мали — разочок намиста з образом, ікону, відзнаки доблесті і слави, стяги, атрибути влади, вишиті коханими людьми сорочки та рушники. Так услід за українським людом в інші країни мандрували й національні святині. Трагізм нашої нації полягає в тому, що кожна з держав, до складу якої час от часу входили українські землі, намагалася викоренити з історичної пам'яті народу все те цінне й значиме, яке дозволяло усвідомлювати себе українцями, пам'ятати якого ми роду-племені. Як наслідок, переважна частина національних реліквій, святинь зберігається де завгодно, тільки не в Україні. Вони в Росії, Польщі, Австрії, США, Канаді, Швеції та інших країнах світу. Те, що зберігається в українських музейних та архівних установах можна по пальцях перерахувати. Щоб не бути голослівними, спробуємо розглянути стан справ із такими близькими серцю кожного українця козацькими клейнодами — символами старшинської влади, атрибутами Війська Запорозького Низового. До регалій у різні часи належали: корогви, курінні знамена (стяги), булави, бунчуки, перначі, печатки, литаври, сурми, палиці-жезли, рідше зброя. В українських музейних (державних і приватних) установах виявлено наступні клейноди:

- Національний музей історії України: булави, бунчук, перначі XVII — XVIII ст. (5 од. зб.), литаври Запорозької Січі XVIII ст., шаблі отаманів Задунайської та Запорозької Січей Г. Голіньки та Вовка [1, сс. 400 — 401];
- Чернігівський історичний музей: булава XVIII ст., бунчук XVII ст.;
- Черкаський обласний краєзнавчий музей: булава, бунчук XVIII ст. [2, сс. 630 — 631];
- Переяславський історичний музей: булава XVII ст., шабля Б. Хмельницького (в 1996 році за нез'ясованих обставин зникла з музею) [3, с. 399];
- Полтавський краєзнавчий музей: булава XVIII ст. [4, с. 10];
- Херсонський історико-археологічний музей: золочена гравійована булава XVIII ст. [5, с. 70],
- Дніпропетровський історичний музей ім. Д. Яворницького: булави XVII — XVIII ст., тростина XVIII ст., тулумбас XVII ст. [6, с. 160];
- Запорізький обласний краєзнавчий музей: гетьманська булава та полковницький пернач XVII — XVIII ст. [7; 8; 9, сс. 71 — 74];
- Історико-культурний заповідник на о. Хортиці: бунчук та пернач XVIII ст.;
- Музей історії зброї магазину зброї «Діана» (м. Запоріжжя): три булави XVII — XVIII ст., три перначі XVII ст. (частково реконструйовані ручки), два перначі XVI — XVIII ст., прототип пернача доби середньовіччя;
- Маріупольський краєзнавчий музей: булава XVII — XVIII ст. [10; 11, сс. 49 — 52];
- Музей школи № 1 м. Новоазовська: булава XVII — XVIII ст. [11, с. 52].

Невтішну ситуацію маємо і стосовно козацьких прапорів, які зберігаються в українських музейних установах. Так, у Харкові знаходиться пожалуваний царським урядом гетьману Данилу Апостолу прапор, переданий із Кремлівської Палати Зброї та прапор-хоругва Самарського куреня Запорозької Січі 1772 року [12, с. 134]. В Національному музеї історії України зберігаються: прапор Сенчанської сотні Лубенського полку XVIII ст., який через невдалу реставрацію в 60-х роках XX століття частково втратив свій первинний вигляд; значок Шкурятинського куреня Запорозької Січі (XVIII ст.); копія дарованого імператрицею Катериною II прапора Війську Запорозькому Низовому XVIII ст. та виготовлена в 50-х роках XX століття копія з корогви зі зображенням трищоглового військового корабля запорожців (так званий запорозький морський прапор) із зібрань колекції стягів Ермітажу. В 80-х роках XX століття з того ж таки Ермітажу надійшли копії двох запорозьких прапорів, один з яких — морський козацький прапор, потрапив до Музею історії Запорозького козацтва на Хортиці. Копія корогви зі зображенням трищоглового військового корабля запорожців знаходиться й у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького. Копія з копії цієї ж корогви потрапила з Краснодару до Львова. Запорозький прапор 1772 року зберігається у фондовому зібранні Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького [6, с. 160]. За незначними уточненнями це практично й усі козацькі клейноди, що відклалися в українських музеях (нажаль, автор статті не володіє інформацією про наявність козацьких клейнодів у музейних установах Львівщини).

Натомість переважна більшість козацьких регалій знаходиться поза межами України. Маємо: булаву Івана Сірка, що знаходиться, ймовірно, в Колегії Святого Андрія у Вінніпегу, який діє при Манітобському університеті; булаву Пилипа Орлика, під якою затверджувалася перша Конституція України, в муніципальній бібліотеці шведського містечка Лінчопінга; булаву Богдана Хмельницького в Музеї Війська Польського у Варшаві. Прапор Богдана Хмельницького відклався в Збірці трофейних прапорів Військового музею у Стокгольмі. В цій же музейній установі зберігається прадавній прапор міста Львова. В США донедавна зберігалася 35 запорозьких курінних прапорів, 3 білі військові корогви та печатка Війська Запорозького Низового, 14 булав періоду Запорозької Січі, прапори південноукраїнських козацьких військ: Катеринославського (Новодонського), Усть-Дунайського, Бузького, Чорноморського, Азовського, Дунайського (у 2007 році музейна колекція зі Штатів примандрувала спочатку до Москви, а потім поетапно передавалася до Краснодару. Найдавніші зі стягів знаходяться в російській столиці на реставрації).

У російських музейних установах зберігається значна частина історико-культурних цінностей українського народу. Найбільшими вмістилищами українських національних реліквій є фонди Державного Ермітажу, Палати Зброї Московського Кремля, Преображенського собору в Петербурзі. Проте недоступність цих фондів та брак сучасних каталогів не дають можливості конкретизувати повний перелік українських мистецьких та історико-культурних цінностей. Так, ще Д.І. Яворницький сповіщав, що в Преображенському Соборі зберігаються 20 запорозьких курінних прапорів, 3 козацькі бунчуки, срібна булава, позолочений срібний жезл часів Нової Січі. Сюди ж сього часу потрапили і клейноди Задунайської Січі — бунчуки, надані задунайським козакам турецьким султаном, курінні знамена, срібна булава, 8 козацьких панікадил, Євангеліє XVII ст. [13, с. 172]. А в Ермітажі, за свідченнями вченого, відклалося щонайменше 17 запорозьких

клейнодів XVII – XVIII ст. та славнозвісна корогва зі зображенням трищоголового військового корабля запорожців [13, с. 172]. Відомості про гетьманські та запорозькі клейноди XVII – XVIII ст. знаходимо в описах Московської Палати Зброї [14, сс. 85 – 87], в особових архівних фондах Г. Потьомкіна, П. Зубова, перших отаманів Чорноморського козацького війська.

За радянських часів Московська Палата Зброї мала в своїх запасниках 19 запорозьких прапорів XVI – XVII ст., булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю І. Мазепи, гармати майстрів Балашевичів [15, сс. 192 – 193]. Водосвятна чаша Богдана Хмельницького знаходилася у Москві в Державному історичному музеї. В Петербурзькому Артилерійському музеї зберігаються гетьманські клейноди – литаври, бунчуки, сурми, а також «високої мистецької роботи карета», виготовлені в середині XVIII ст. до урочистостей з нагоди проголошення Кирила Розумовського гетьманом України [16, с. 29].

Це тільки незначний перелік тих козацьких клейнодів, місцезнаходження яких більш-менш відоме. Не важко уявити, який би мав резонанс професійно складений, відповідно оформлений та виданий каталог українських національних реліквій, що зберігаються як в Україні, так і поза її межами. Вже самим своїм існуванням він зміг би врятувати значну кількість історико-культурних цінностей від викрадення, привласнення, зникнення. При наявності та доступності такого каталогу мало хто б ризикнув прибрати до своїх рук документальні та речові джерела, відомі в усьому світі. Немає сумнівів і в тому, що він значно зміцнив би авторитет української держави на міжнародній арені, змусив зовсім по іншому поглянути на культурну спадщину нашого народу, на нас, сьогоднішніх українців. А поки що ми дивуємо міжнародну спільноту тим, що на інавгурацію президента привозимо гетьманського прапора зі Швеції.

Перебування значної кількості козацьких клейнодів у російських державних спеціалізованих установах має своє пояснення й особливо не дивує. Урядова адміністрація Російської абсолютиської монархії не була зацікавлена у збереженні історичної пам'яті тих народів, яких приєднувала до складу своєї держави. Тому й привласнювала національні святині та реліквії нових підданих. Потік козацьких клейнодів до російської столиці посилювався після остаточної руйнації Запорозької Січі в 1775 році та ліквідації в 1783 році козацького полково-сотенного устрою на українських землях. Тоді за наказом Катерини II до Царськосільського арсеналу, Ермітажу, Преображенського всієї Гвардії собору, що в Петербурзі, передавалися відзнаки доблесті і слави Війська Запорозького Низового, полкові знамена, курінні значки, церковне начиння Січової церкви, військові скарбниці, канцелярія, печатки; а також прапори українських сотень і полків. Дещо зберігав у себе головний командир Новоросійського краю Г.О. Потьомкін. Однак після його смерті уцілілі козацькі регалії опинилися в російській столиці.

У XIX столітті історики та меценати намагалися зібрати, вивчити і зберегти поодинокі атрибути старшинської влади та регалії Війська Запорозького Низового. Зразки козацьких клейнодів простежувалися в приватних колекціях О. Поля, Г. Алексеєва (с. Котовці Новомосковського повіту), серед збірки історичних коштовностей В. Тарновського (с. Качанівка на Чернігівщині).

Вже на початку революції 1917 року розпочалися перемовини між урядом УНР і Тимчасовим урядом Росії, а згодом і більшовицькою Радою Народних Комісарів про повернення в Україну козацьких клейнодів та інших історико-культурних цінностей, вивезених царським урядом до Москви та Петербурга. Певних домов-

леностей у цьому питанні було досягнуто під час перемовин першого президента УНР М. Грушевського з В. Ульяновим-Леніним. А 13 (26) листопада 1917 року в «Известиях ЦИК» з'явилось розпорядження народного комісара з національних питань Й. Джугашвілі-Сталіна про повернення Україні національних реліквій. До розпорядження додавався довгий список реліквій Запорозького козацтва, що зберігаються в фондах російських музеїв, архівів, соборів із вказівкою точного місцезнаходження речових джерел та їх порядкових чи інвентарних номерів [17]. Події громадянської війни завадили остаточному вирішенню питання про перевезення в Україну козацьких клейнодів та зброї, церковного начиння з Січової Покровської церкви.

Велику роль у справі пошуку саме запорозьких прапорів зіграв петербуржець Микола Макаренко. У 1919 році він працював в Ермітажі, де розшукав й описав 14 унікальних запорозьких козацьких прапорів. Він їх також сфотографував, а згодом оприлюднив, шляхом публікації своїх матеріалів. Розвідки дослідника були взяті до уваги під час перемовин між представниками українського та російського урядів. Тоді ж таки в 1919 році на порядок денний було поставлено питання про необхідність виготовлення копій козацьких стягів для Ермітажу, в разі їх передачі до українських установ.

Обговорення питання про повернення національних реліквій було продовжене урядами УСРР та РСФРР. У 1928 році львівський часопис «Нові шляхи» повідомляв про домагання уряду УРСР повернути в Україну ряд історико-культурних цінностей, серед яких 5 запорозьких прапорів та козацьких бунчуків, що знаходяться в Палаті Зброї, 17 запорозьких клейнодів забраних при руйнації Січі і переданих свого часу до Ермітажу [18, с. 145].

У журналі історичної секції Всеукраїнської Академії наук «Україна» за 1930 рік знаходимо відомості про «остаточне вирішення питання передачі Україні всіх запорозьких клейнодів, прапорів, гармат тощо, які розподілені були між Палатою Зброї в Кремлі в Москві та Відділом Зброї Державного Ермітажу в Ленінграді». Сповідалось і про те, що музеї України одержать із московської Палати Зброї 19 запорозьких прапорів XVI — XVII, булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю І. Мазепи, гармати майстрів Балашевичів; а з Ермітажу буде передано 17 запорозьких клейнодів XVII — XVIII ст. [15, сс. 192 — 193]. Докладно розглянути перебіг цієї справи не вдається через брак матеріалів, однак знаємо, що в 1932 році колекція з 10 козацьких прапорів із Ермітажу потрапила до Харкова. Напевне невідомо, що до тодішньої української столиці були передані оригінали стягів. Можливо, що до Харкова переправили виготовлені в 20-х роках XX ст. копії прапорів, описаних М. Макаренко. З'ясувати реальний стан речей із переданими до Харківського музею козацькими прапорами практично неможливо, бо колекція загинула під час Великої вітчизняної війни.

Друга світова війна завдала великого удару музейним установам України. Більшість із них були зруйновані та спустошені. Музейні експонати, що підлягали екстремому вивозу з прифронтових районів країни в глибокий тил часто гинули при евакуації. Залишені на місцях музейні речі були втрачені під час гітлерівської окупації українських міст і сіл. Їх привласнювали як німці, так і місцеве населення. У повоєнний час Міністерство культури УРСР приймає рішення про перерозподіл між музеями історико-культурних цінностей, які б дозволяли ілюструвати історію краю. Так українські музеї отримали комплекси документів та матеріалів, які походили з інших територій і до війни їм не належали. Прикладами такого пере-

розподілу експонатів між українськими музейними установами можуть слугувати передані в 1947 році з Одеського музею Західного та Східного мистецтва до Херсонського історико-археологічного музею золочена гравійована булава XVIII ст., козацькі гармати, шаблі, рушниці; а в 1961 році до Запорізького обласного краєзнавчого музею з Львівського державного республіканського історичного музею надійшли гетьманська булава та полковницький пернач XVII – XVIII ст. [9, с. 71]. Проте в 60 – 70-х роках ХХ ст. продовжилася тенденція вивозу найцінніших документальних комплексів та інших матеріалів до столичних музейних й архівних установ. У 80 – 90-х роках ХХ ст. на сторінках наукових та періодичних видань неодноразово піднімалося питання про повернення національних реліквій в Україну. Однак воно залишається не вирішеним до сьогодні [16; 17; 19; 20].

Маємо сердечно подякувати архівним та музейним установам Російської Федерації, країн Заходу та Сходу за збереження наших національних святинь. Разом із тим, «усім миром» маємо домагатися, клопотатися про створення державної чи напівдержавної Комісії (Комітету), покликаної провести каталогізацію національних реліквій в українських та зарубіжних спеціалізованих установах; видати вітчизняні каталоги та забезпечити розміщення інформації про місцезнаходження українських раритетів у світових каталогах і довідниках; створити належні умови зберігання та експонування історико-культурних цінностей; повертати їх на батьківщину. При створенні такого роду державної структури має бути принципово вирішене питання про повернення національних реліквій не просто в Україну, а з наступною передачею їх до українських державних спеціалізованих установ, здатних забезпечити їм необхідні умови зберігання й експонування. Безперечно, що частину мистецьких та історико-культурних цінностей необхідно буде викупляти, тому до роботи в Комісії (Комітеті) слід залучати меценатів. Відкладати питання про створення діючої державної Комісії з повернення національних реліквій в Україну просто вже не можна. В Російській Федерації приватизуються музейні установи. Безцінні для нашого народу зразки мистецтва та історично значимі речові джерела активно йдуть з молотка на світових аукціонах, привласнюються представниками бізнесових кіл та політиками різних рангів. Так можемо втратити не те що козацькі клейноди, а й історичну пам'ять нації!

Бібліографія

1. Попельницька О.О. Національний музей історії України (НМІУ) // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф.Г. Турченко. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 400 – 401.
2. Мельниченко В.М. Черкаський обласний краєзнавчий музей // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф.Г. Турченко. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 630 – 631.
3. Сікорський М.І. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф.Г. Турченко. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 399.
4. Пам'ятки козацької слави у зібранні Полтавського краєзнавчого музею. Каталог виставки / Укладачі: Мокляк В.О., Супруненко О.Б. – Полтава, 1991.
5. Чорна К. Козацькі старожитності у Херсонському краєзнавчому музеї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 68 – 71.

6. Бекетова В.М. Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д.І. Яворницького // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колек. Ф.Г. Турченко. — Вид. 2-е, доп. і перероб. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. — С. 160.
7. Фонди ЗОКМ, інв. № 6864, Оп. № 398.
8. Фонди ЗОКМ, інв. № 6865, Оп. № 399.
9. Гопак С.П. До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду XVII — XVIII ст. // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2006. — № 6. — С. 71 — 74.
10. Фонди Маріупольського краєзнавчого музею, інв. № 64 — ОС.
11. Кучугура Л. Рідкісна знахідка козацької булави у Північному Приазов'ї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11. — С. 49 — 52.
12. Єрмоїна Т. Виставка «Козацька давнина» у Харківському історичному музеї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип. 12. — С. 133 — 137.
13. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: В трьох томах / Пер. з рос. І.І. Сварника; Упоряд. іл. О.М. Апанович. — Львів: Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.
14. Описание Московской оружейной палаты // Знамена, прапоры, значки, флаги и штандарты. — М., 1884. — Кн. 1. — С. 85 — 87.
15. Україна. — 1930. — № 7 — 8. — С. 192 — 193.
16. Левченко В. Клейноди Війська Запорозького // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 56 — 57.
17. Образование СССР. Сборник документов 1917 — 1924 гг. — Л.: Издание АН СССР, 1949. — С. 20 — 21; Остапенко М. Довгий шлях козацьких реліквій на Батьківщину // Сайт «Нова Січ» (www.novasich.org.ua).
18. Часопис «Нові шляхи». — Львів. — 1929. — № 1. — С. 145.
19. Левченко В. До повернення національних реліквій // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 28 — 29.
20. Сайти «Нова Січ» (www.novasich.org.ua), «Музеї України» (www.museum-ukraine.org.ua).

Маленко Л.М.

КАЗАЦКИЕ КЛЕЙНОДЫ В УКРАИНЕ И ЗА ЕЕ ПРЕДЕЛАМИ

В статье исследуется положение дел с казацкими клейнодами, хранящимися в украинских государственных музеях и личных коллекциях; обосновывается необходимость создания государственной Комиссии, призванной провести каталогизацию национальных реликвий в украинских и зарубежных специализированных учреждениях, издать отечественные каталоги и обеспечить размещение информации о месте хранения украинских раритетов во всемирных справочниках, обеспечить надлежащие условия хранения и экспонирования историко-культурных ценностей, возвращать их на родину.

Malenko L.M.

Cossack Regalia (Kleynody) in Ukraine and Beyond its Bounds

In the article the state of affairs with Cossack regalia, maintaining in Ukrainian State museums and personal collections, is explored; a necessity of creation of State Commission, called to conduct a catalogue of national relics in Ukrainian and foreign specialized institutions, to publish national catalogues and to provide for a disposal an information about place of maintaining of Ukrainian rarities in world guides, to provide for proper conditions of maintaining and exhibiting of historic-cultural values, to return them home, is grounded.